

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ

ЈЕВРЕЈИ

Уређивачки одбор

- Мр Зоран Комадина, редовни професор (декан)
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Милош Ковачевић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Драган Бошковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Бранка Радовић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Јелена Атанасијевић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Анђелка Пејовић, редовни професор
Филолошки факултет, Београд
- Др Владимир Поломац, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Никола Бубања, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Часлав Николић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Мирјана Мишковић Луковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Катарина Мелић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Персида Лазаревић ди Ђакомо, редовни професор
Универзитет „Г. д Анунцио”, Пескара, Италија
- Др Ала Татаренко, ванредни професор
Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко”, Лавов, Украјина
- Др Зринка Блажевић, редовни професор
Филозофски факултет, Загреб, Хрватска
- Др Миланка Бабић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет Источно Сарајево, Босна и Херцеговина
- Др Михај Радан, редовни професор
Факултет за историју, филологију и теологију, Темишвар, Румунија
- Др Димка Савова, редовни професор
Факултет за словенску филологију, Софија, Бугарска
- Др Јелица Стојановић, редовни професор
Филозофски факултет, Никшић, Црна Гора

Уредник

- Др Драган Бошковић, редовни професор (одговорни уредник)
Др Часлав Николић, ванредни професор

Рецензенти

- Др Душан Иванић, редовни професор (Београд)
- Др Александар Јерков, редовни професор (Београд)
- Др Драган Бошковић, редовни професор (Крагујевац)
- Др Катарина Мелић, редовни професор (Крагујевац)
- Др Богуслав Зјелински, редовни професор (Познањ, Пољска)
- Др Душан Маринковић, редовни професор (Загреб, Хрватска)
- Др Роберт Ходел, редовни професор (Хамбург, Немачка)
- Др Ала Татаренко, ванредни професор (Лавов, Украјина)

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са XV међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
(30–31. X 2020)

Књига II/2

ЈЕВРЕЈИ

Уредници

Проф. др Драган Бошковић
Проф. др Часлав Николић

Крагујевац, 2021.

САДРЖАЈ

1

Часлав В. НИКОЛИЋ

БАРКА И АУТОПОЕТИКА: СИМБОЛИЧКЕ ФОРМЕ
ВОДЕ, ПЛОВИЛА И ПУТОВАЊА У СТАРОМ ЗАВЕТУ И У
РОМАНУ О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 9

Никола З. ПЕУЛИЋ

ТРАНСФОРМАЦИЈА БЕСТИЈАРИЈУМСКОГ КОМПЛЕКСА
СТАРОЗАВЕТНЕ КЊИГЕ ПРОРОКА ЈОНЕ У РОМАНУ
О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 29

Ђорђе Р. РАДОВАНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО КАО „ЧЕТВРТИ СВЕТ” АНДРИЋЕВЕ ТРАВНИЧКЕ ХРОНИКЕ / 39

Снежана С. БАШЧАРЕВИЋ

ПЛАЊАЊЕ КРИВИЦЕ (ПЕТ ЈЕВРЕЈСКИХ ЛИКОВА
У АНДРИЋЕВИМ ПРИПОВЕТКАМА) / 57

Сања В. ГОЛИЈАНИН ЕЛЕЗ

ПРОЦЕСУАЛНА ДУХОВНОСТ ЈЕВРЕЈСКЕ ТЕМЕ
У АНДРИЋЕВОЈ ПОЕТИЦИ (ИСТИНЕ) КАО ВИД
ОНТОЛОГИЗАЦИЈЕ ХРОНОТОПА ГРАДА / 67

Марија М. ШЉУКИЋ

ПОЈЕДИНАЧНО И КОЛЕКТИВНО ПАМЋЕЊЕ КАО ПОЕТИЧКА
КОНСТАНТА У ЈЕВРЕЈСКИМ ПРИЧАМА ИВЕ АНДРИЋА / 81

2

Анка Ж. СИМИЋ

ПСАЛМИ У СТАРОМ ЗАВЕТУ И СРЕДЊОВЕКОВНОЈ
АПОКРИФНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 91

Николина П. ТУТУШ

СЛИКА РАЈА У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЦРКВЕНОЈ ПОЕЗИЈИ / 101

Предраг З. ПЕТРОВИЋ

БОГОДЕЈСТВЕНА СВЕДОЧАНСТВА БИБЛИЈСКИХ ИДЕОГРАМА / 117

Ђорђе М. ЂУРЂЕВИЋ

ПРЕЖИЦИ МАТРИЈАРХАТА У МАРИОЛОГИЈИ ПРАВОСЛАВНЕ
БОГОСЛУЖБЕНЕ ХИМНОГРАФИЈЕ / 129

Александра Д. МАТИЋ

КРАЉ СОЛОМОН У ЈЕВРЕЈСКОЈ И СРПСКОЈ
УСМЕНОЈ ТРАДИЦИЈИ / 145

Ана С. ЖИВКОВИЋ
ЈЕРУСАЛИМ У РЕЛИГИОЗНОМ ЕПУ ИСТОРИЈА О ПОСЛЕДЊЕМ
РАЗОРЕНИЈУ СВЕТАГО ГРАДА ЈЕРУСАЛИМА ВИКЕНТИЈА РАКИЋА / 165

Срђан В. ОРСИЋ
ЈЕВРЕЈИ У СРПСКОМ РОМАНУ 19. ВЕКА / 175

3

Василије К. МИЛНОВИЋ
СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ КАО ИЗВОР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
И РАЗУМЕВАЊЕ ХОЛОКАУСТА: СРПСКИ И ЈЕВРЕЈСКИ
НАРАТИВ СТРАДАЊА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 185

Јелена Н. АРСЕНИЈЕВИЋ МИТРИЋ
СТРАДАЊЕ СРБА И ЈЕВРЕЈА У РОМАНУ
ЈАСЕНОВАЦ ЉУБЕ ЈАНДРИЋА / 203

Krinka B. VIDA KOVIĆ PETROV
RETHINKING THE HOLOCAUST NOVEL IN YUGOSLAVIA: FROM HINKO
GOTTLIEB TO ALEKSANDAR PETROV'S LIKE GOLD IN FIRE / 225

Dubravka K. BOGUTOVAC
NOSAČ SAMUEL KAO NOSIVA SINEGDONA / 239

Andrijana A. NIKOLIĆ
RADOST I TUGA SAMOKOVLJINIХ ЈЕВРЕЈА / 247

Ђорђе Н. КЕБАРА и *Стеван М. МИЛОВАНОВИЋ* (Данијел Перахија)
СОЦИОКУЛТУРОЛОШКЕ ОСОБЕНОСТИ БЕОГРАДСКИХ
ЈЕВРЕЈА У ЗБИРЦИ ПРИЧЕ СА ЈАЛИЈЕ ХАИМА С. ДАВИЧА

Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ
ТО „ПОДМУКЛО ДЕЈСТВО БИОГРАФИЈЕ“:
ПРИПОВЕТКА „АПАТРИД“ ДАНИЛА КИША / 277

Тамара М. ЉУЈИЋ
КАПО – ТИТУЛА НЕМОГУЋНОСТИ ПОСТОЈАЊА
ИЗМЕЂУ „МИ“ И „ОНИ“ / 287

4

Оља С. ВАСИЛЕВА
„ГРОЗНИЦЕ ЈЕДИНСТВА“ СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА / 299

Александра В. ПАУНОВИЋ
ЈЕВРЕЈИ У ПОЕЗИЈИ РАШЕ ЛИВАДЕ: КОЛИКО НИСКО ДО БОГА? / 309

Сузана Р. БУНЧИЋ
ПРИПОВИЈЕДНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ПРИЧА
У РОМАНУ ДОСИЈЕ ШЛОМОВИЋ / 325

Јована Б. КОСТИЋ
ЕФЕКАТ ХОЛОКАУСТА У РОМАНУ ГЕЦ И МАЈЕР ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 337

Марија С. ПАНТОВИЋ

„ОНЕ ГОВОРЕ СВОЈИМ ОДСУСТВОМ, ОНИМ ШТО НИКАДА
НЕЋЕ БИТИ”: О ПРИСУТНОМ ОДСУСТВУ У РОМАНИМА
ЦИНК И МАМАЦ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 347

Дина М. ЛИПЈАНКИЋ

ИЗМЕШТЕНОСТ ИДЕНТИТЕТА У ЕГЗИЛУ И НОСТАЛГИЈА ЗА
ИДЕНТИТЕТОМ У СНЕЖНОМ ЧОВЕКУ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 357

Александра В. ЧЕБАШЕК

ТРАГОВИМА СМРТИ У РОМАНУ АЛЕКСАНДРА
ХЕМОНА ПРОЈЕКАТ ЛАЗАРУС / 369

Gordana M. TODORIĆ

PROBLEM RAZGRANIČENJA SVETOVA
– SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 379

Миливоје В. МЛАЂЕНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ДЕТЕТА У РОМАНУ
SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 387

Зорица Н. МЛАДЕНОВИЋ

ИНТЕРТЕКСТУАЛНИ ПЛУРАЛИТЕТ У ПЕСМИ
„ДО ВИЂЕЊА ДАНИЦЕ” РИЧАРДА БЕРЕНГАРТЕНА / 397

4

Миливоје В. МЛАЂЕНОВИЋ¹

Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет у Сомбору
Катедра за језик и књижевност

ЈЕВРЕЈСТВО ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ДЕТЕТА У РОМАНУ *SEMPER IDEM* ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА

Рад је заснован на тумачењу деचे перцепције света одраслих у Лебовићевом роману *Semper idem*, а нарочито судбине Јевреја у Сомбору. Исприповедан у првом лицу роман сужава видокруг на лични доживљај, ствара утисак непосредности. Због тога је неопходно утврдити димензије приповедача и отуд проистеклу употребу туђег говора. У раду се нарочита пажња посвећује специфичном односу према јеврејству у српском и југословенском друштву пре Другог светског рата.

Кључне речи: Ђорђе Лебовић, аутобиографија, приповедач, сећање, јеврејство, драма

Специфичност романа *Semper idem* Ђорђа Лебовића је у положају приповедача, у његовим релацијама према реалности о којој говори. Није то само још један у низу романа о Холокаусту. Ова грандиозна, монолитна приповедна структура разликује се од осталих по томе што тематизује генезу, дубље изворе те манифестације радикалног Зла, какву представља монструозни Холокауст. Роман *Semper idem* Ђорђа Лебовића, продира дубоко у суштину најмрачнијег, људског бестијања у Историји, гледаног из питомине једне јеврејске породице на балканском тлу. „Према искуствима мојих сународника, из суморних времена 'ноћи и магле', Срби су се према Јеврејима опходили као према паћеницима и страдалницима, а никако као према прокаженима и одбаченима. Често су нам пружали уточиште и заштиту, без обзира што су и сами били прогањани, а неретко су заједно гинули” (Лебовић 2021). Сличан исказ овоме исказу изреченом у сећањима Ђорђа Лебовића под насловом *Слатки антисемити*, чита се и у роману *Semper idem*: „Нисам хтела да служим ни код Мађара, ни код Шваба, па ни код овдашњих Срба, јер они не воле нас дођоше. Хтела сам само код Јевреја. Они су наша браћа и сестре по несрећи” (Лебовић 2020: 81).

Сведок времена и учесник догађања описаних у роману, Ђорђе Лебовић, у својству књижевника, изриче наведени став уз разумљиву ограду: „то не значи да у Србији није никада било антисемитизма [...]. Премда је међу политичарима, писцима, просветитељима, трговцима и свештеницима повремено бивало доста запажених логистичара и медијатора антисемитизма, ипак, највећи број антисемита у Србији припадао је трећој групи – пасивним посматрачима” (Лебовић 2021).

Предраг Палавестра подсећа да је „задах антисемитизма код Срба био [...] непријатан, али никад смртоносан” (Палавестра 2021). И Александар Јанковић примећује да су од настанка модерне српске националне државе Јевреји „третирани као 'Срби Мојсијеве вере', али то не значи да су оваквим административним потезом предрасуде избрисане. Антисемитизам, и то не само у бројним,

¹ milivoje_mladjenovic@yahoo.com

суровим и сировим шалама на рачун 'Јеша' или 'Чивута' поседује свој историјски континуитет и у овој земљи" (Јанковић 2021).

Ужаси који су задесили јеврејску заједницу често су обликовани у светској књижевности. Тема јеврејства у српској књижевности такође има свој историјски след. Тиме су се бавили не само јеврејски писци, мада је очекивано да је њима тај тематски оквир значајно ближи. О погрому над Јеврејима писало се и пише у српској књижевности у свим видовима и облицима. У српском роману, тај низ дела започиње романом Јожефа Дебреценија *Хладни крематоријум* (1951), који је, у ствари, дневник вођен у логору Аушвицу. Александар Тишма је заокупљен „поступком конструисања теме Јеврејина у постхолокаустно време. Тај, наизглед анахрони поступак био је нужан степен у процесу промишљања зла, што јесте Тишмина тема" (Тодорић 2015: 303). Тишма се и у роману *Књига о Бламу* (1972) бави судбином Јеврејина који је преживео Холокауст, али остао вечити заробљеник сопственог сећања. На сличан начин заточеништво је приказано и у роману *Широка вратица* (1988): „дживљај неизвршене смртне казне претвара у мучну тегобу лажи и неспокојства, на шта човека осуђује његов нагон за животом" (Палавестра 2021). У роману *Упошреба човека* (1976) самотна туга пригушује сваки зрачак ведрине; на први поглед, у овом делу нема нигде драматског осећања, а у његовом средишта је ковитлац који сеје прах људског несећања на судбине ликовва. Слична атмосфера тескобе влада у његовом роману *Капо* (1987). Иван Ивањи је у роману *Човека нису убили* преточио своје логорско искуство из логора Аушвиц и Бухенвалд. Исти тему обрадио је и у роману *Прескакање сенке*, у којем се у исповедном тону, поступком сећања, приказује „судбина дечака у борби за голо одржање са немерљивим силама насиља и зла" (Палавестра 2021) и драматичан историјски удес банатских Јевреја. Применом прозне технике тока свести, Данило Киш у делу *Псалам 44* уводи „дилему идентификације субјекта, коју производи управо Холокауст" (Тодорић 2015: 304).

Ђорђе Лебовић теми јеврејства најпре приступа у драми. Он узима управо грађу чија је тематика живот јеврејске заједнице с којом се и сам идентификује будући да је њен припадник рођењем и животним искуством. Преживео је Холокауст и потом створио уметничко дело и њиме се уврстио међу писце чији боравак у логору представља „сажето парче живота које запрема њихово сећање" (Бабић 2009: 528–529). Драма *Небески одред*, написана у коауторству са Александром Обреновићем, коју Слободан Селенић смешта на сам почетак Другог периода у развоју савремене српске драме, као прекретницу у развоју савремене српске драмске књижевности, садржи „податке несумњиве аутентичности, призоре дубоко проживљене, пропуштене кроз лично искуство писца" (Селенић 1977: 21). Према запажању Александра Јанковића, Лебовићев Јеврејин „није стереотипни религиозни Јеврејин, већ човек уплашен смрћу [...] тип посрнулог верника чија су убеђења и морал крхки пред страхом за сопствени живот" (Јанковић 2021). *Халелуја* (1964), *Викторија* (1968), *Војник и лушка* као извесна врста наставка *Небеског одреда*, „указује на то да се Лебовићева драма најбоље обликује онда када се елементима реалног света и истинске трагедије, без схематских конструкција и испразног вербализма, класичним методом придода универзално или митско значење (Палавестра 2021).

У контексту укупног Лебовићевог књижевног дела роман *Semper idem* може да се посматра као нека врста прозног пролога и епилога његове драмске тетралогије о животу логораша. У њему се изузетни драматичар, потврђује као приповедач високог степена веродостојности. *Semper idem* уводи читаоца у године

пред Други светски рат и води га до његовог окончања, од Загреба, Сомбора и Будимпеште, простора у којима се креће главни лик овог романа. У роману се гради „потпуно нов претпостављени или могући свијет, који настаје у суодно-су постојећих и непостојећих појединачности” (Пелеш 1999: 21). Веродостојност догађаја проверљива је упућивањем на стварне догађаје – живот Јевреја и других народа. „У *Semper idem* Лебовић је хроничар сопственог детињства, стални посматрач света одраслих, њихових ставова, понашања и фразеологије” (Клаић 2006: 143). Тај свет одликују упечатљиве и идиличне слике заједништва и разумевања различитости: дечак запажа да се у породици с говоре „три језика одједном”, прилично замршено, „макаронски”, али у пријатној и ведрој атмосфери; Бака Немица, скида Христово распеће са зида, јер ни деда није закуцао на зид Давидову звезду; итд.).

Приповедачаева перспектива овде је изузетно важна, јер се из дечје визуре активира техника приповедања која омогућава поступно праћење развоја поимања јеврејства. Од првих, поједностављених тумачења појмова о Богу, као што је ова:

„Не пита се чији Бог, јер је само један Бог.’ Рекох: ’Ја сам досад избројао три: католички, јеврејски, православни.’ Бака се насмејала: ’О, не, mein Schatz, то је исти Бог, само га свака вера себи вуче. Свако га својата, али он је један једини.’” (Лебовић 2020: 26)

То „учење” траје континуирано, до зрелог, ауторитативног сазнања о суштини јеврејске вере, читљивог у организацији приповедних целина које бивају насловљени појмовима јеврејске религије („Бар Мицва”, „Рош Хашана”, „Седер Песах”, „Јом Кипур”. Љубопитљивост и знатижеља дечака Ђорђа бива усмерена на питања оног што се не може „видети и опипати”, питања Раја и Бога.

„...ово је католичка црква, зову је катедрала, сазидана је тада и тада... Не, нећемо улазити, то није наша божја кућа.

Ту станује неки други Бог, а не наш?, упитао сам.

Не, одговорила је тетка, Бог је исти али смо ми друкчији.” (Лебовић 2020: 26).

Увод у дечја питања о Богу, као Идеји, која подстичу одрасли, јесте покретање питања Другог и Другачијег (претварање нечег што је било властито и присно у нешто што постаје друго и туђе – Бити 2000: 95) на темељу којег и настају сви сукоби и расколи укључујући и најмрачније појаве Зла у Историји као што је Холокауст. Дечак тада још није свестан те Другости, али свестан је мржње која избија из окружења:

„Они нас ужасно мрзе! Да ли смо ми стварно друкчији од њих?’ Фрида је захтевала одговоре, а Капи је био бесан:

’Јесмо! Друкчији смо! Они су много гори од нас!’

Ђорђе:

’Не! Исти смо!’” (Лебовић 2020: 233)

У подручје знатижеље спада не само тумачење појмова као што су побожност, него свакако и објашњавање дешавања обредних радњи, као, на пример, приликом молитве Шабат: „То анђели шабата машу крилима, а лепет њихових крила ствара благи поветарац. Зато крајеви моје мараме подрхтавају” (Лебовић 2020: 27).

Дечаку се чини чудним говор одраслих, не разуме о чему говоре кад кажу:

„Наилазе опасна времена. Видели сте, Немци изабрали лудака за вођу и канцелара. Већ увелико хушка на Јевреје, позива на реванш, спрема земљу на рат. А Немцима не треба много да крену у ратне походе. Ви то најбоље знате.”

Исти утисак на њега остављају упозорења, упутства за живот, свакодневно изрицање опомена: „Отац, присетите се: ово је Балкан, мало-мало, па дође до крвопролића. А овај рат биће гори него претходни (Лебовић 2020: 69). Ова запажања о свету одраслих утичу на то да се у раном детињству дечака јављају чудесни, стрепњом преплављени снови, предосећања несреће која ће снаћи неког из његовог окружења. „Он би то само видео, осетио, али не би се усудио и да дигне узбуну” (Клаић 2006: 143), запажа Драган Клаић. Та чудесна моћ, предсказивања блиске смрти а која је увек повезана са приказанем, у сновима или на јави, његовог деде Јосефа, Ђорђу се први пут јавља „ноћ уочи преокрета”, односно дечаковог пада са литице и његовом личног суочавања са смрћу. Зато се Дечак тако рано распитује о „другом свету”, и о могућности повратка на овај свет. Између стајалишта јеврејске религије које заступа тетка Паулина: „То ће бити онда кад Месија дође, а анђели небески затрубе да објаве Страшни суд” и дединог рационалистичког погледа („Оданде се нико никад не враћа”), Ђорђе гради свој критички и скептички став према смрти. „Ја нисам рекао да се деда Јосеф вратио са оног света. Ја сам рекао да сам га сањао” (Лебовић 2020: 44). У дечаковој стварности управо неке од тих у сну виђених слика постале су стварност која је узнемирила његову свест, нагнале га да „да истражи своју видовњачку интуицију” (Клаић 2006 143), изазвале у њему немир, осећање кривице:

„Да ли се то стварно десило, или је то био сан? Велика морија, каменорезац пред колибом, у сенци шуме са беличастим стаблима, пакленици и вински подрум у паклу? И деда Адолф са упереним кажипрстом који води спасењу? Ја сањам, закључих, не грешим. Сањам дуг сан! Пробудићу се за који час” (Лебовић 2020: 186).

То његово „буђење” има симболички карактер и догађа се под ударом жестоких сензација из реалности:

„Нисам знао ко су фашисти. Први пут сам чуо за њих. ’Ко су фашисти?’ упитам. ’Ђавољи накол’, гласио је одговор. ’Због њих ће свет поново заратити.’ Није ме погодило његово предвиђање да ће бити рата, и раније сам слушао о томе, већ предосећање које ме тог тренутка обузело [...] Трајало је свега тренутак, можда и мање, али тескоба и мука још задуго су остали” (Лебовић 2020: 143).

Дечак, изложен говоркањима о мудрости, мистици и кабализму његових предака, све више утврђује уверења у своје сопствене натприродне моћи: „на прагу смо тешке несреће. Припремају се ружне ствари. Они су немилорсрдни, зли... Никога неће поштедети” (Лебовић 2000: 39). Он не разуме „ко је у опасности и ко су немилорсрдни”, али слути „да је та опасност веома велика и веома озбиљна” (Лебовић 2000: 39).

Приповедање у првом лицу „пружа могућност сужавања видокруга на особни доживљај, стварања дојма непосредности приповиједања, а и посебних стилистичких поступака” (Флакер 1983: 446). Аутор „хронике једног детињства” створио је грандиозно, приповедно веродостојно дело о суштини средњоевропског јеврејства у злослутно доба:

„Шта то значи Јеврејин? Ништа, апсолутно ништа. Све је чиста измишљотина: раса, вера, нација. Све! Нема друкчије крви и нема друкчијих богова. Живот је јединствен и прожима сва бића на овој планети. Време га је поделило на милијарде делова, али, сваки од делова, саставни је део целине. Сви људи су једно месо и једна крв и изручени из исте посуде” (Лебовић 2020: 196).

Дечак, међутим, запажа већ тада и „пукотине” у јеврејском идентитету:

„Био сам улез са необичним нејеврејским презименом, дошљак из неког забаченог места у Србији за које већина њих никада није чула. У њиховом понашању према мени није било ничег дрског, одистински, то су била пристojна, лепо васпитана деца из имућних јеврејских породица. Ја се нисам трудио да привучем њихову пажњу, ни они такође. Не знам шта су они мислили, а мени је одговарало да останем неприметан” (Лебовић 2020: 144).

Лебовић запажа такође и да јеврејском етницитету штете и односи у самој јеврејској заједници, што се огледа и у нереткој појави асимилације:

„Осуђени смо да непрестано лутамо. Не можемо да се скрасимо на истом месту дуже од једног века.

Деда Адолф:

То није тачно, наши су преци дошли у Сомбор још у осамнаестом веку и сви су тамо сахрањени.

Ујка Матија:

Редак случај, отац. Истина је да се стално сељакамо, али то је зато, што нас гоји не воле, јер смо од њих много способнији и неупоредиво паметнији” (Лебовић 2020: 196).

У првим поглављима је дескрипција много детаљнија, разубуђена, минуциозна. Међутим, како радња хронолошки одмиче, догађаји се умножавају али и убрзавају, јер истовремено се и непрестано роје асоцијације. У опсервацију света који га окружује магновено се уплићу сећања на детињство, слике се умножавају, сударају.

„Резултат је изванредно остварење о постепеном, полаганом размаху зла, из дечије перспективе, али не сасвим. Из перспективе искуства човека и писца Ђорђа Лебовића, боље је закључити” (Бабић 2009: 533).

Делује као да приповедач жури да исприча причу до оног момента који је тематизовао у својим драмским делима. Стиче се утисак, као да постоји унутрашња потреба, снажна и импулсивна тежња да одужи свој дуг према човечанству – да заокружи повест о људском злу. „Лежећи те бесане ноћи, пре више од четрдесет година, у својој постели, прекривен јорганом преко главе, гушио сам се од ужаса и страха. Назрео сам Зло, одсуство Бога, открио сам свет у коме се не може живети слободно, без страха” (Лебовић 2020: 127). Ђорђе је самотно дете: „нисам ли осуђен на вечито понављање једног те истог дана” (Лебовић 2020: 144). То је дете преосетљиво, проницљиво, знатижељно. Његов говор карактеришу учестала питања („питао сам”, „поново сам питао”, „хтео сам да знам”):

„Једино Тата Ујкери није певао [...] питао сам га зашто не пева са осталима. Рекао је, а са његовог лица ни за тренутак није силазио израз дубоке забринутости: 'Дете моје, није сада време за певање'. Питао сам: зашто?

'Ваља се велико зло', одговорио је а ја сам се препео: 'Да није опет велика морија?', упитао сам. 'Не, нешто много горе', одговорио је. 'Шта?', упитах поново, хтео сам да знам. Није хтео да ми каже, ћутао је, чврсто стиснувши усне [...] Нисам ништа више питао. Ћутао сам, заједно с њим” (Лебовић 2020: 110–111).

Лајтмотив романа, сентенца „*semper idem*” исказана у наслову, најјача је стилска позиција овог дела и она се више пута понавља, одзвања као рефрен, појачавајући основно осећање туге и зебње пред злим усудом, а своје пуно значење добија тек у укупности фабуларне грађе. Наслов је својеврсни текст о тексту, сажетак текста, његов граничник, место увртања текста. То је ауторов *credo* који га је подстакао на обликовање грађе о непрестаном понављању зла. Тај синдром понављања дечаку открива Бака у тексту *Semper idem* исписане изнад портала евангелистичке цркве у Сомбору:

„Шта значе ове речи изнад портала?“, упитах баку.

„Значе УВЕК ИСТО.“

„Шта је увек исто?“, питам даље.

„Зло је увек исто“, каже бака прекрстивши се.

„Зашто је зло увек исто?“ [...]

„Зато што људи више не верују ни у Бога ни у Божју правду. Више не верују да се добро узвраћа добрим, а зло – тешком казном“ (Лебовић 2020: 212).

У роману је дат изванредан приказ епохе, галерија фасцинантних, потребних, задивљујућих, растужујућих ликова. На другој страни, колико о времену, то је и тужна приповест о људима. Животворан албум ликова у просторно-временском, идеолошком и смисаоном поретку: „представници“ његовог ужег и ширег породичног окружења, школских другова, професора. Лебовићев упечатљиви приказ духа времена са свим његовим одликама дат је у раму изграђеном од зебњом испуњених осећања у сусрету с категоријом мржње, отелотвореним Злом које је избијало са свих страна:

„Зашто ме та деца мрзе? Нисам им учинио ништа нажао.

Отац ми је објаснио да они не мрзе мене, него моје јеврејско порекло. Ја сам се побунио: 'Али ја нисам добровољно пристао да будем Јеврејин, тако сам се родио. То није моја грешка!'

Отац је одговорио да они то добро знају, али то не мења ствар јер они мрзе све Јевреје, све одреда.

Питао сам: 'Зашто?' Нема објашњења, рекао је. Њихова мржња је без основа, она није ништа друго до одраз великог и необјашњивог зла“ (Лебовић 2020: 126)

Semper idem је роман са унутрашњом фокализацијом. Приповедачаева ситуација у првом лицу условљена је перцептивним видокругом дечака Ђорђа. Као извориште грађе Лебовићу је за роман *Semper idem* сопствени доживљај живота око себе и у себи, сагледан из перспективе детета која се преплиће са доживљајем тог детета које у зрелом добу постаје књижевник.

„Сетих се како сам у часу растанку размишљао о томе да се време не може зауставити, да оно непрестано путује кроз вечност, заједно са звездама. Четрдесет година касније [...] знао сам да наше проклетство није у томе што време непрестано и незауостављиво путује, већ у томе што се кроз време не може путовати“ (Лебовић 2020: 198–199).

Позиција приповедача проверава се и одмерава у односу на његово присуство у времену. Ако применимо Рикерово сагледавање временског обележја приче, запазићемо о Лебовићевом приповедачу како прочишћава појам вечности. „Вечност је 'увијек непомична' (*semper stans* за разлику од ствари које никад не стоје. Та се постојаност састоји у томе што у 'вјечности ништа не пролази, него је у њој све садашње“ (Рикер 1993: 37). Његов главни лик има снажан, унутрашњи порив за бележењем, односно књижевним стварањем, о чему сведоче његови учестали металитерарни записи:

„возу на путу за Сомбор записао сам у Сваштару: 'Заједно путују време и звезде, незадрживо и вечно кроз небеско пространство. (Ми, обични људи, то путовање кроз вечност називамо пролазност.)“ (Лебовић 2020: 134).

Суштинска егзистенцијална питања попут живота, смрти, слободе, те односа према другоме и другости пропуштена су кроз визуру детета, те је изузетно значајно осмотрили како се појам дечијег развија у роману. Могуће је пратити утицај породичног модела (са специфичним јеврејским духом), на формирање

личности, при чему се у роману може приметити његово нарушавање, као и низ последица које такво нарушавање изазива код деце. У роману је мноштво примера нарушавања традиционалног јеврејског погледа на свет.

„преко дана о добром Богу нисам размишљао, нимало ме није занимао. Код деце сам потпуно заборавио на Бога. Деда ме никада није водио у синагогу, а Бога није спомињао. О њему сам слушао од баке, али она никад није тражила од мене да му се молим” (Лебовић 2020: 65)

Приповедач, ликови, али и испричани догађаји у роману *Semper idem* у значењу какво му придаје Женет, заузимају различите степене дијегетичности, односно налазе се на различитим дијегетичким нивоима и карактеришу их различити степени веродостојности. Најкомплекснија је фигура дечака у роману чије се казивање преплиће са казивањем приповедача који је, у ствари, дечак у зрелом добу.

„У делу *Semper idem* се види пре свега искусни драмски писац, али и прозаик. Битније од тога је опет пронађени израз који, колико год да је познат, ипак припада Лебовићевој реализацији и његовом стилу. Наиме, дело је дато из перспективе детета (Лебовића, смели бисмо да тврдимо, али то није баш сасвим поуздано), као што се и иначе већ поодавно користи у књижевности. Али је само наизглед тако. Јесте дете главни лик, али дело је појмљено и промишљено главом искусног човека. Истовремено, и дете и није дете.” (Бабић 2009: 533)

Дечак (Ђорђе) припада метадијегетичком типу приповедача, јер је саставни део приповедања уклопљеног у основни дијегетички универзум. Истовремено, дечак је хомодијегетички приповедач јер је учесник у универзуму јеврејске заједнице о којој приповеда. Видљиво је да се у роману често приповедна комуникација премешта с нивоа на ниво. Тако се успостављају сложенији односи укључивањем, искључивањем уклапањем – приповедач се присећа дечакових поступака, коментрише их, враћа са на своје белешке, итд.: „Треба да водиш дневник. Запиши све што ти се догађа”. Није ми падало на памет да записујем све што ми се догађа. Будући да ми се није догађало ништа вредно помена” (Лебовић 283–284).

Будући да је приповедач, по властитом исказу, писац, „он је имплициран као временско-просторно, психологијско жариште властите казивачке дјелатности” (Бити 2000: 142): Клаић без недоумице ово дело жанровски одређује мемоарском књигом, а такво гледиште заступа и Сава Бабић. Уистину, то је роман хроно-наративног карактера. У структури аутобиографије и мемоарског дела, видљива је интенција да се следи временски ток. У роману *Semper idem*, међутим, догађа се повремено и „мешање времена” које није уосталом увек последица неког неочекиваног упада прошлости у садашњост, дешава се такође да и приповедача садашњост упадне у прошлост јунака” (Женет 2002: 297). Овде стално навиру успомене „последњи замагљени остаци прошлости... вечност ништа неће сачувати осим љубави, зато што је она налик на њу...” (Лебовић 2020: 278)

Лебовићеове белешке, означене различито, са местом и датумом, или без ознаке („Записи. Сећања: ликови из детињства”, „Плава свеска”, „Нова плава свеска”, сећања, итд.) доприносе расклапању и склапању механизма књижевног текста.

„Хроника постоји, али често бива намерно поремећена невеликим додацима, каткада у загради, каткада без ње, понекада у накнадној допуни од неколико документарних реченица. Ова проза је, вероватно, требало да се споји, хронолошки, с одвођењем дечака у логор и да се цео круг попуни и затвори. Можда, није баш сасвим поуздано” (Бабић 2009: 533).

Лебовићеви аутореференцијални сигнали, указују на артифицијелност, на литерарност текста. Његова артифицијелност циља на то да произведе естетски, уметнички ефекат веродостојности, документарности, мемоаристике. И то је једна од и стилских доминанти Лебовећевог романа. „Минимални механизам” мемомара, који према Женету гласи: „сећам се (и причам) данас да сам се сетио онога што ми се давно десило” (Женет 2002: 285) у Лебовићевом роману, делује беспрекорно, као и густе интертекстуалне везе, реминисценције на литературу.

Лебовићев приповедач показује још једну особеност. Роман садржи више делова који имају облик дијалога типичног за драму. Ово уметање текстова, премештање структуре у форму другог рода, осим што сведочи доминантну вокацију драмског аутора Ђорђа Лебовића, и на вредност дијалога. Често је у ауторски говор уведен „туђи говор у скривеном облику, то јест без икаквих формалних обележја туђега говора – директног или индиректног” (Бахтин 1989: 62).

„Јање ми је објаснио да је у Библији записано да добро увек побеђује зло, а светлост надвладава таму. Чуо је то од свог оца који је веома побожан и зна готово целу Библију напамет. Упита га да ли је његов отац рабин.” (Лебовић 2020: 154).

У роману је мноштво примера „разбацаног туђега говора” (Власник бакалнице је замолио очуха да не купује код њих *просим лејо*, јер му растерује муштерије *кај не*), хибридних језичких конструкција, мешања говорних манира, разговорних стилова, језика чиме се у роману добија и изванредна примеса хумористичког стил. Нарочито када приповедач имитира, препричава, без реда, говор ликова о којима говори – то је „игра границама говора”, према Бахтину (Бахтин 1989: 67). У таквој служби је и врло учестала иронија: „Одлучио сам за сваки случај да поново успоставим добре односе с Богом, који тако строго кажњава невернике и грешнике... тако се круг мојих ближњих за чију сам се срећу и радост залагао код Бога све више ширио” (Лебовић 2020: 65). Хумористички ефекат постиже и самоиронија усмерена управо према јеврејству:

„какав је то Јеврејин који презире новац? Тако нешто нисам видела у мом животу, а ја сам видела све и свашта. (говорила је тетка Паулина мајци). ’Моја јадна сестро, удала си се за комплетног фушера. Који нормалан човек не воли новац, тај каприц дозвољавају себи, само калуђери и лудаци,’ рекао је ујка Матија (наравно, кад очух није био присутан), а мајка је одговорила да људи могу живети срећно и без новца.” (Лебовић 171)

Говорна разноликост, употреба разноликих жанровских, професионалних, сталешко-групних језичких средстава (језик јеврејске религије, трговачки, сељачки, школски, свакодневни, индивидуални језик ликова) творе особен дијалог пропуштен кроз свест приповедача, у роману *Semper idem* делују изузетно продуктивно. Лебовићева романескна творевина је изузетно атрактивна и интригантна. То није пука, плошна хроника, једноставно бележење догађаја из живота јеврејске заједнице, него дубоко емотивна приповест, снажно и упечатљиво исприповедана.

ЛИТЕРАТУРА

Бабић 2009: *Дијалошки лук Ђорђа Лебовића*. Нови Сад: *Лешопис Мајнице српске*, књ. 484. Св. 4, 526–535.

Бахтин 1989: М. Бахтин, *О роману*, Београд: Nolit.

- БИТИ 2000: V. Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska
- Женет 2002: Ž. Ženet, *Figure V*. Novi Sad: Svetovi.
- Јанковић 2021: А. Јанковић, *Јевреји као dramatis personae у српској драми. Преузето на: <http://www.elektrobeton.net/mikser/jevreji-kaio-dramatis-personae-u-srpskoj-drami/>* 9. 3. 2021.
- Клаић 2006: D. Klaić, *Stvarni Heimat Đorđa Lebovića, Scena br. 3/ 2006*, Novi Sad, 141–143.
- Лебовић 2021: Ђ. Lebović, *Sladak antisemit*, http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2001/262/262_14.html. Преузето: 31. 3. 2021.
- Палавестра 2021: P. Palavestra, *Jevrejski pisci u srpskoj književnosti*, Beograd: Institut za književnost i umetnost. Preuzeto na: <http://elmundosefarad.wikidot.com/jevrejski-pisci-u-srpskoj-knjizevnosti>. Pristupljeno: 9. 3. 2021.
- Пелеш 1999: G. Peleš, *Tumačenje romana*, Zagreb: Artresor naklada
- Рикер 1993: P. Riker, *Vreme i priča*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovi.
- Селенић 1977: С. Селенић, *Антилологија савремене српске драме*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Тодорић 2021: G. Todorčić, *Modusi književnog pamćenja i predstavljanje Holokaust*. Preuzeto sa: *Todorčić, Gordana, Tranzicija i kulturno pamćenje: zbornik radova s istoimenog međunarodnog znanstvenog simpozija održanog 26. i 27. studenog 2015. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu / uredili Virna Karlić, Sanja Šakić, Dušan Marinković str. 301–308*, Загреб: Средња Европа.
- Флакер 1983: А. Flaker, *Umjetnička proza*, u: Ante Stamać, Zdenko Škreb, *Uvod u književnost*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

JEWISH PERSONHOOD FROM A CHILD'S PERSPECTIVE IN THE NOVEL *SEMPER IDEM* BY ĐORĐE LEBOVIĆ

Summary

The paper is based on the interpretation of a child's perspective of the adult world in the novel *Semper Idem* by Đorđe Lebović, and especially the faith of the Jewish people in Sombor, a small multicultural community. The constant observer of the adult world observes the existential questions in strong dramatic fragments with a stream of multitudinous thoughts and feelings characteristic of memories. The novel, told in the first person allows for a certain narrowing of the general worldview to personal experience, and creating an impression of the directness of narration. Thus, it is necessary to determine the dimensions of the narrator (in relation to other characters, the addressee and themselves) and the concurring use of heteroglossia in different forms. The autobiographical chronicles of growing-up and the accompanying authentic style are characterized by the repetition syndrome (*semper idem*) which indicates the continuity and timelessness of primitivism, hate, and wantonness, which gives birth to crime. The paper particularly highlights the specific relations towards the Jews, Jewish personhood, and Jewish identity in the Serbian and Yugoslav society before World War II.

Keywords: Đorđe Lebović, autobiography, narrator, memories, Jewish personhood, drama

Milivoje V. Mladenović

